

BÖLÜM 2: HZ. İSÂ'NIN (A.S.) REF'İ VE NÜZÛLÜ MESELESİNE DAİR TEFSİR YAKLAŞIMLARI: SAFVETÜ'T-TEFÂSİR VE BEYÂNÜ'L-HAK ÖRNEĞİNDE MUKAYESELİ BİR İNCELEME*

Lokman Bedir**, Abdullah Özbek***

GİRİŞ

Hiz. İsâ'nın (a.s.) ölümü, ref'i (Allah'a yükseltilmesi) ve kıyamete yakın nüzûlü (yeryüzüne inişi) meselesi, İslâm dünyasında batılılaşma ve modernleşme hareketlerinin etkisiyle modern dönemde tartışmaya açılan konular arasında yer almaktadır. Modernist akımlar, rivayetlere dayalı geleneksel açıklamaları reddederek bu rivayetleri uydurma kabul etme eğilimindedir. Ancak Kur'an'ın kendisine vahyedildiği Peygamber'in hadislerini tamamen göz ardı etmenin metodolojik sorunları ve İslâmî düşünce açısından doğuracağı sakıncalar açıktır. Bu nedenle tartışmanın tefsir merkezli olarak yürütülmesi isabetli olmakla birlikte, konunun bütüncül biçimde ele alınabilmesi için hadis rivayetlerinin de değerlendirme dışında bırakılmaması gerekmektedir.

Sâbûnî, klasik Ehl-i Sünnet çizgisini takip ederek ref' ve nüzûl meselesini hem Kur'an ayetleri hem de sahih hadisler ışığında yorumlar. Zeki Duman ise Kur'an merkezli bir yorum geliştirir; hadisleri tamamen reddetmez ancak Kur'an'ın lafzî ve bağlamsal anlamını öncelikli görür. "Teveff" ve benzeri kelimelerin anlamlarını tartışarak Hiz. İsâ'nın ölümü meselesinde farklı ihtimalleri değerlendirir. Bununla birlikte, Kur'an'daki ifadelerin Hiz. İsâ'nın öldürülmediğini ve Allah'a yükseltildiğini gösterdiğini kabul eder.

Bu çalışmada, Hiz. İsâ'nın (a.s.) nüzûlü meselesi Safvetü't-Tefâsîr ve Beyânü'l-Hak tefsirleri çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelenmiş; ayrıca konulu tefsir yöntemleri dikkate alınmıştır. Araştırmanın temel tezi, Hiz. İsâ'nın (a.s.) ölmediği, hâlen hayatta olduğu ve kıyamete yakın yeryüzüne ineceği olgularının Kur'ânî hakikatler olduğu ve hadislerin de bunu

* Bu çalışma Abdullah Özbek'in, Bilecik Şeyh Edebali Lisansüstü Enstitüsünde Dr. Öğr. Üyesi Lokman Bedir'in danışmanlığında hazırlanan "Osmanlı Döneminde Kıraat İlmî ve Eğitimi" adlı tezden yararlanılarak üretilmiştir.

** Lokman BEDİR, Doktor Öğretim Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi İlahiyat Fakültesi. lokman.bedir@bilecik.edu.tr. ORCID. 0000-0002-7735-5171.

*** Abdullah ÖZBEK, Yüksek Lisans Öğrencisi, Bilecik Şeyh Edebali Lisansüstü Enstitüsü, 1928695@ogrenci.bilecik.edu.tr. ORCID. 0009-0007-2575-6313.

desteklediğidir. Bu sebeple çalışmamızın amacı meseleye çağdaş iki müfessirimizin nasıl baktığını tespit etmek ve değerlendirmektir. Yapılan tespit, konuya ilgi duyanlara farklı bakış açılarını ve bunların karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuş analizini sunacaktır.

Hız. İsa'nın (a.s.) risâletinin ardından, insanlığın son ilahî vahiy ile muhatap olduğu Hız. Muhammed'in (s.a.v.) risâletine kadar geçen süreçte başka bir peygamber gönderildiği bilinmemektedir. (s.a.v.) Bu dönemin başlarında yaşanan olaylar neticesinde Hız. İsa'nın (a.s.) ölümü, ref'i (Allah'a yükseltilmesi) ve kıyamete yakın nüzûlü (yeryüzüne inişi) meselesi, İslâm düşüncesinde tarih boyunca tartışılan konulardan biri olmuştur. İslâm'ın ilk dönemlerinde çok problem edilmese de Kur'an'da bulunan Hız. İsa konulu ayetler ve hicrî ikinci asırdan itibaren tedvin edilen hadislerde bu konuda mevcut olan ifadeler neticesinde bu mesele tartışılmaya başlanmış ve belli dönemlerde daha da yükselerek günümüze kadar gelmiştir. Modernleşme ve Batılılaşma süreçleriyle birlikte bu mesele, özellikle rivayetlere dayalı geleneksel açıklamaların sorgulanması bağlamında yeniden gündeme gelmiştir. Modernist yaklaşımlar, hadisleri ve klasik tefsir geleneğini reddederek Kur'an merkezli yorumlara yönelmiş; bu durum, metodolojik ve itikadî açıdan önemli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bu çalışmanın amacı, söz konusu tartışmayı Kur'an eksenli olarak ele almak ve Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* ve M. Zeki Duman'ın *Beyânü'l-Hak* adlı tefsirlerinden karşılaştırmalı olarak incelemek ve değerlendirmektir.

Araştırma türü olarak karşılaştırmalı tefsir analizi yöntemini kullanan bu çalışma, veri kaynakları olarak Kur'an ayetleri (özellikle Âl-i İmrân 3/55, Nisâ 4/157-158, Mâide 5/117), Sâbûnî'nin *Safvetü't-Tefâsîr* ve M. Zeki Duman'ın *Beyânü'l-Hak* adlı tefsirleri temel alınarak hazırlanmıştır.

Araştırmada analiz yöntemi olarak Kur'an'ın Kur'an'la tefsiri ilkesi benimsenmiş ve kavramsal çerçeve (özellikle *kehl*, *ref* *teveffî* ve *nüzul* kavramları) temel lügatlerden incelenerek değerlendirilmiştir. Bu konudaki rivayetler ve karşılaştırmaların yapıldığı tefsirlerdeki konuyla ilgili ayetlere dair yapılan yorumlar tespit edilerek karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca modernist yaklaşımların metodolojik eleştirisi de yapılmaya gayret edilmiş, elde edilen bulgular ve varılan sonuç paylaşılmıştır. Bu bağlamda ilgili Kur'an ayetlerinin dilbilimsel analizi yapılırken elde edilen bulgular karşılaştırılmıştır.

Fıkhu'l-ekber'de İmam-ı A'zam Ebu Hanife (ö.150/767) “kıyamet alâmetlerinden nüzûl-i İsâ haktr”¹ şeklinde bir ifade kullanmıştır. Bu Hanefî mezhebinin olduğu kadar Ehl-i Sünnet'in de genel görüşüdür. Hz. İsâ hakkında daha sonra her iki tefsirde de tek tek inceleyeceğimiz ayetlerde² Mesih ve Meryem'in oğlu, İncil verilen Peygamber,³ kendisinden sonraki ismi Ahmed olan bir Peygamberi müjdeleyen, Allah'ın kelimesi ve tavsif edildiği şekliyle O'ndan bir ruh, kendi ağzından ikrarıyla bir ilah değil Allah'ın kulu⁴ olduğu geçmektedir.

İslâm inancında olduğu gibi kıyamete yakın bir zamanda Mesih'in geleceğine dair inanç, Mesih'in Hz. İsâ olup olmadığı noktasında üç ilahî din arasında ve her bir dinin kendi iç yorumlarında farklılık göstermektedir.⁵ Bu konuda çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bunlardan birinde Osman Oral, İslâm dünyasında Hz. İsâ'nın ölümü ve kıyamet alâmetlerinden biri olarak dünyaya dönüşüne dair ortaya çıkan görüşlerin üç şekilde özetlenebileceğini ifade etmiştir:

Birinci görüşe göre, Hz. İsâ düşmanları tarafından öldürülmek istendiğinde ruh ve beden bütünlüğüyle ilâhî huzura yükseltilmiş, kıyamet öncesinde yeryüzüne inecek, son peygamber Hz. Muhammed'in getirdiği vahye tâbi olarak onun ümmetinden olacak, deccâli öldürüp yeryüzünde adaleti tesis edecektir. Bu görüşün Ehl-i Sünnet tarafından benimsendiği ifade edilmektedir.⁶ Bu çalışmada Sâbûnî'nin de bu görüşte olduğu görülmektedir.⁷

İkinci görüş ise, Hz. İsâ'nın öldürülmek istendiği anda Allah tarafından tabii bir ölümle öldürülerek bedenen değil, ruhen kendi katına yükseltildiğini ileri sürer. Nüzûl-ü İsâ'ya dair Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetler isnad bakımından mütevâtir olmayıp âhâd derecesindedir. Mu'tezile kelamcıları ile İslâm filozoflarının çoğunluğu bu görüştedir. Çalışmamızda tefsirini ele aldığımız Duman'ın bu görüşte olduğu ifade edilebilir.

Üçüncü görüşe göre, Hz. İsâ'nın ölümü ve âhir zamanda dünyaya dönüşüne ilişkin ayetler açık anlamlı olmadığından ve bu konuda pek çok hadis bulunduğundan, nüzul-ü İsâ olayını bütünüyle reddetmek doğru değildir. Buna göre İsâ ruh ve beden bütünlüğüyle ilâhî huzura

¹ Ebu Hanife, *el-Fıkhu'l-Ekber*, (Çev. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları), 2011, 582.

² Bkz. Nisa, 4/171, 172; Maide, 5/72, 75.

³ Bkz. Maide, 5/46; Hadid, 57/27.

⁴ Bkz. Saf, 61/6.

⁵ Bkz. Jacques Waardenburg, “Mesih”, *DİA*, İstanbul, 2004, 29/306-309.

⁶ Bkz. Ömer Faruk Harman, “İsâ”, *DİA*, İstanbul, 2000, 22/465-467.

⁷ Bu görüşler ileride ele alınacaktır.

yükseltilmemiş, tabii ölümle ruhu kabzedilmiştir. Ancak konuyla ilgili hadisler dikkate alınarak uygun şekilde te'vil edilmelidir. Muhammed Abduh (ö. 1313/1905) ve M. Reşid Rızâ (ö. 1354/1935) gibi bazı âlimler bu görüşü benimsemişlerdir.⁸

Bunlara iki görüş daha eklemek meseleyi izah etmek sadedinde daha ayrıntılı bir irdeleme imkânı sağlayacaktır. Bu durumda;

Dördüncü görüş, Hz. İsa'nın çarmıhta ölmediği, bayıldığı ancak öldü diye bir lahite kapatıldığı daha sonra ayılıp kaya mezarından dışarı çıktığı şeklindedir. Buna göre o, mezarını ziyaret için gelen kadınlara görünmüş ve ölmediğini havarilerine haber vermelerini onlardan istemiştir. Erkeklerle görünmemesinin sebebi onların kendisini yine cezalandırılabileceği endişesidir. Bu görüş Hz. İsa'nın havarileriyle buluştuktan sonra yer altına çekildiğini ve peygamberlik vazifesini gizli olarak sürdürdüğünü daha sonra normal yollarla öldüğünü savunur.

Beşinci ve son görüşe göre ise Hz. İsa'nın kıyamete yakın yeryüzüne ineceğine ilişkin İslâm düşüncesinde var olan tüm görüşler İslâm'a sonradan sokulan ve İsrailiyat kaynaklı görüşlerdir. Bu görüşler sonradan İslâm'a giren Hıristiyan ve Yahudilerce Kur'an'daki ayetlerde kesin belirli olmayan konularda kendi inanışlarını İslâmleştirmeleri yoluyla son ilahi dine sokulmuştur. Bu son görüş aslında Hz. İsa'nın akıbetinden çok onun kıyametten önce kurtarıcı olarak geleceği inanışına bir reddiyedir.

Bu konuda tüm görüşlerin Hıristiyan Batı'daki kaynaklarla detaylı olarak incelenmesi bu çalışmanın sınırlarını aşacaktır. Bu kapsamlı araştırma başka bir çalışmanın konusudur. Burada ise kaynak olarak ele alınan her iki tefsirdeki görüşler irdelenmiş ve karşılaştırılarak değerlendirilmiştir.

1. Kavramsal Çerçeve

Hz. İsa hakkındaki farklı görüşlerin, ilgili ayetleri tefsir edenlerce farklı yorumlanmasının bir nedeni ayetlerde Hz. İsa'ya ilişkin Kur'ânî kavramların farklı anlaşılması ve bu anlayış çerçevesinde ayetlerin yorumuna gidilmesidir. Bu sebeple özellikle kehl, teveffi, ref' ve nüzul kavramlarının incelenmesi önem arz etmektedir.

⁸ Bkz. İlyas Çelebi, "İsa", *DİA*, İstanbul, 2000, 22/473-474; Osman Oral, Muhammed Zahidü'l-Kevseri'nin Ref' ve Nüzül-i İsa Görüşünün Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi, *Kelam Araştırmaları* 13:1 (2015), 354.

1.1. Kehl (كهل)

Bu kavramın anlamı Râgıb el-İsfehânî (ö. 502/1108) ve Fîrûzâbâdî (ö. 718/1318) tarafından, “yaşlılığın ortaya çıkması, belirginleşmesi” şeklinde ifade edilmiştir. İsfehânî kurumaya yüz tuttuklarında bitkiler için söylenen “iktehelen-nebâtü” ifadesini örnek getirmiştir. Fîrûzâbâdî ise “kehl”in ikinci anlamının insanın otuz ya da otuz dört yaşından, elli bir yaşına kadar olan hayat dilimi olduğunu belirtmiştir.⁹ Buna yakın bir anlam İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233), tarafından ifade edilmiş ve “erkeklerden otuz yaşından kırk yaşına kadar olan zaman dilimine kehl dendiğini ifade etmiş ve bunun yanında otuz üç yaşından elli yaşına kadar ki dönemi kapsadığı şeklindeki söylemi¹⁰ de eserinde aktarmıştır.

Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eserinde ayetlerin tefsirini yapmadan önce kavram bilgisi verirken kehl kelimesinin anlamını da kaydetmiştir. Ona göre “kehl, orta yaşlı demektir. Orta yaşlı kadına da kehle denir.”¹¹ Sâbûnî, ayetin tefsirinde ise bu kelimeyle birlikte ayete verdiği manada Zemahşerî'den (ö. 538/1143) nakilde bulunmuştur. O'na göre, Hz. İsa konuşma çağına gelmeden önce, çocukken ve olgun iken (kehlen) insanlara Allah'ın emrini söyleyecektir. Zemahşerî'nin bu kelimenin anlamı için, Hz. İsa'nın bahsi geçen iki durumda da, yani çocukluk ve olgunluk durumlarında, çelişkisiz bir şekilde insanlara peygamber sözüyle konuşacağını¹² ifade etmiş olduğunu söyleyen Sâbûnî bu durumun, büyük bir mucize olduğunu¹³ tefsirine eklemiştir.

M. Zeki Duman *Beyânu'l-Hak* adlı tefsirinde bu ayete mana verirken ele aldığı kavramlar arasına kehl kelimesini almamış ancak mealinde bu kelimeye yukarıdakine benzer bir anlam vermiştir. “O, hem beşikte hem de olgunluk çağında insanlarla konuşacak salih bir kişidir.” (Âl-i İmrân, 3/46) Buna göre *Beyânu'l-Hak*'ta kehl hem *çocukluk* hem de *olgunluk çağı* anlamında¹⁴ kullanılmıştır.

⁹ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât Fî Garibi'l-Kur'an*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ts. 442; Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 1363.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, Mecdüddin Ebu's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezeri, *en-Nihâye fî Garibi'l-Hadis*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts. 4/213-214.

¹¹ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, (Tefsirlerin Özü), trc. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2003), 1/372.

¹² Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşaf*, (v. 538/1143), *el-Keşşaf an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzîl ve Uyu'ni'l-Ekâvil fî Vucûhi't-Te'vil*, tsh: Muhammed Abdüsselâm Şâhin, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/278.

¹³ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/373.

¹⁴ M. Zeki Duman, *Beyânu'l-Hak (Kur'an-ı Kerim'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, (Ankara: Fezr Yayınları, 2008), 3/202.

1.2. Teveffî (تَوَفَّى)

Arapçada fiil olarak (v-f-y) kökünden türeyen teveffâ kelimesi genel olarak ölüm ve ruhun kabzedilmesi anlamında olsa da teveffî fiili, birinden bir malı veya herhangi bir şeyi geride hiçbir şey bırakmaksızın bütünüyle almak, can almak ve ruhu kabzetmek anlamlarına gelmektedir.¹⁵ Vefât kavramı ise; ahde vefa göstermek, ölçü ve tartıyı tam yapmak ve kabzederek almak anlamlarına gelir.¹⁶

Teveffî kavramı, Kur'an ve hadisler çerçevesinde değerlendirildiğinde öldürmekten ziyade yeryüzünden bütünüyle kaldırıp almak ve uyutmak, ölmüş gibi yapmak anlamlarını da kapsamaktadır.¹⁷

Safvetü't-Tefâsîr'de Sâbûnî, kelimelerin izahı kısmında teveffî kelimesinin anlamına yer vermemiştir. Ancak ayete mana verirken tefsir kısmında *ey İsâ, seni göğe kaldıracığım, sonra da ecelin geldiğinde seni öldüreceğim* ifadelerine yer vermiştir. Buna göre “teveffî, eceli geldiğinde Allah'ın bir kimseyi öldürmesi anlamına gelmektedir. Sâbûnî'nin bu kavrama verdiği anlam bu durumda *Allah'ın ölüm meleğine emrederek Hz. İsâ'nın canını alması* şeklinde olduğu gözükmektedir. Ayrıca *o vakti geldiğinde* şeklinde bir ifadeyi de bu kelimenin anlamına eklediği için Hz. İsâ'nın çarmıhta öldürülmediğini ancak daha sonra kıyametten önce öleceğini kabul ettiği de buradan anlaşılmaktadır.

Beyânü'l-Hak'ta Duman da Teveffî kavramının geçtiği ayete mana verirken anahtar kelimeler kısmında bu kelimeye yer vermemiştir. O da aynı şekilde bu kelimeye öldürülmek anlamını tefsir kısmında vermiştir. Bu durumda Duman'a göre teveffî kavramı öldürmek ve ruhunu kabzetmek¹⁸ anlamına gelmektedir.

1.3. Ref' (رَفَع)

Ref' kavramı, sözlükte asıl anlamı itibarıyla, bir nesneyi yukarı kaldırmak ve yükseltmek¹⁹ demektir. Ayrıca bu kavram Arapçada “irtef'a” şeklinde olunca bir nesnenin kendi kendine yükselmesi veya birinin eliyle yükseltilmesi²⁰ anlamına gelir. “Ref'” aynı zamanda bir kimsenin makam ve

¹⁵ Bkz. Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükrim İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “vefa” mad. (Beirut: Dâru Sâdir, 1414).

¹⁶ Râgıb el-İsfehani, *el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'an*, “vefat” mad.

¹⁷ İsmail b. Hammad Cevherî, *Şihâh*, “v.f.y.” md. Beirut: 1979; Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya Lügavi, *Mücmelü'l-Lüğa*, “v.f.y.” md., thk. Zübeyr Abdülmuhsin Sultan, Beirut: 1986; Zebidî, Muhammed Murtaza el-Hüseyni el-Vasiti el-Hanefî, *Tâcü'l-Arus Min Cevâhiri'l-Kamus*, “v.f.y.” md., (Beirut: Mektebetül-İlmiye, trs).

¹⁸ Duman, *Beyânü'l-Hak*, 3/204.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “r.f.'a.” md.

²⁰ Cevherî, *Şihâh*, “r.f.'a.” md.; Lügavi, *Mücmelü'l-Lüğa*, “r.f.'a.” md.; Zebidî, *Tâcü'l-Arus*, “r.f.'a.” mad.

derecesini yükseltmek anlamına gelir; ayrıca birini hâkim huzuruna çıkarmak²¹ manasında da kullanılır. Bunun yanı sıra, ekinin hasattan sonra harman yerine taşınıp kaldırılması da “ref” olarak adlandırılır. Bu kavram Kur’an’da yukarıdaki teveffî kelimesi ile aynı ayette (Âl-i İmrân, 3/55) art arda geçmektedir. Burada kavrama verilen anlam sözlük anlamı ile çok yakındır. Ancak karşılaştırmalı incelediğimiz kısımda görüleceği üzere söz konusu yükselmenin mekânî mi, makamî mi? olduğu konusu tartışmalıdır.

Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr* adlı eserinde ayetin tefsirini yaparken ref kavramına da anlam vermiştir. Ona göre ref göklere kaldırmak ve yükseltmek anlamındadır. O, *Seni göğe kaldıracam*, ifadesi ile bu kavramın anlamını yükseltmek göklere kaldırmak²² olarak vermiştir.

Duman’a gelince o, *Beyânu'l-Hak* adlı tefsirinde bu ayete mana verirken Sâbûnî’de olduğu gibi anahtar kelimeler arasında ref kelimesine yer vermemiştir. O da meal ve tefsir kısmında bu kelimeye benzer şekilde yükseltmek anlamını vermiştir. Ancak Duman’ın ifadelerinden anlaşıldığına göre katına yükseltmek ifadesi cennete girdirmek anlamını tazammun etmelidir. Çünkü ona göre Allah’ın katı ifadesi diğer birçok ayette cennet²³ anlamına gelmektedir.

1.4. Nüzul (نُزُولٌ)

Nüzul kavramı sözlükte inme, iniş, gökten yeryüzüne inmek, vahiy getirmek gibi anlamlara²⁴ gelmektedir. Arapçada “yukarıdan aşağıya inmek, gelmek, konaklamak” anlamına kullanılan nüzulün mastarı “iniş”, isim olarak ise “inme/indiriliş” anlamlarıyla kullanılmaktadır. Bu kavram Kur’an’da yukarıdaki kelimeler gibi sözlük manalarında geçmektedir. Bu anlam konu ile ilgili mütevâtir hadislerin ilgili ayetlerle karşılaştırılması sonucu verilen anlamdır. Kur’an’da bu kavrama verilen anlamlar çok kapsamlıdır. Kur’an’da nüzul kavramı yalnızca “vahyin inişi” için değil; su, rızık, demir, elbise, melek, azap, huzur, şeytan, Allah’ın ordusu gibi farklı unsurların “gökten inmesi” veya “yeryüzüne gönderilmesi” anlamlarında da kullanılır. Hz. İâ’sın nüzülü ile de bu anlamda kıyametten önce kıyamet âlâmeti olarak yeryüzüne gönderilmesi kastedilmektedir.

²¹ İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, “r.f.’a.” md.; Zebîdî, *Tâcü'l-Arus*, “r.f.’a.” mad.

²² Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/373.

²³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/204-205. Cennet anlamına kullanıldığı ayetler için bkz. Bakara, 2/154; Nisa, 4/158; Maide, 5/61; Yasin, 36/26-28 ve Zuhuruf 43/61.

²⁴ Cevherî, *Sihâh*, “n.z.l.” md.; Lüğavi, *Mücmelü'l-Lüğa*, “n.z.l.” md.; Zebîdî, *Tâcü'l-Arus*, “n.z.l.” mad.

Nüzul ifadesi Kur'an'da yaklaşık 300 yerde (261'i fiil kalıplarında) geçer ve farklı bağlamlarda kullanılır. Kısaca özetleyecek olursak; İlahî kitapların inişi, vahyin eş anlamlıları olarak Kur'an yerine "hak, zikir, nur, ayet, sûre" gibi kelimelerle birlikte zikredilmesi (Kadir 97/1), tabiat olayları ile ilgili olarak su ve rızıkların gökten indirilmesi (Bakara 2/22), meleklerin inişi, Allah'ın azabının veya ordularının indirilişi (Kadir 97/4), şeytanın inişi veya Allah'ın huzur ve sükûn vermesi (Fetih, 48/4), Rûhu'l-Emîn (Cebrâil): vahyi getiren meleğin inişi (Nahl 16/102) vb. anlamlar Kur'an'da nüzul kavramının anlamlarına dair kullanımlardır.

Sayılanların dışında bu kavram "sebeb-i nüzûl" şeklinde, ayetlerin hangi olay veya bağlamda indirildiğini açıklamak için kullanılır. Bu, tefsir geleneğinde ayetlerin tarihsel bağlamını anlamada önemli bir yöntemdir.

Safvetü't-Tefâsîr adlı eserinde Sâbûnî, yukarıdaki ayetlerin tefsirini yaparken nüzul kavramına da anlam vermiştir. Bu ayetlerin tamamının tefsiri yerine yalnızca birine (Fetih, 48/4) yer vermek kavramsal izah anlamında yeterli olacaktır. O'na göre nüzul, diğer anlamları yanında huzur ve sekine de indirmektir. Burada nüzul daha farklı bir konuda olmakla birlikte sözlük anlamlarından indirmek anlamında kullanılmıştır. Sâbûnî, bu ayetteki sekine kelimesine huzur ve sükûn anlamını ve inzal kavramına da buna bağlı olarak huzuru kalbe indirmek anlamını vermiştir. Yüce Allah müminlerin kalbine huzur ve sükûn verendir şeklindeki ifadesi onun inzal kavramını *indirmenin* yanında *vermek* anlamıyla da aldığını göstermektedir.²⁵

Beyânu'l-Hak adlı tefsirinde Duman da bu ayete mana verirken Sâbûnî'de olduğu gibi anahtar kelimeler arasında nüzul kelimesine yer vermemiştir. Bu kavrama ait meal ve tefsir kısmından çıkarılmış olan manaya göre nüzul; inme, iniş ve yeryüzüne indirilme anlamına gelmektedir. Ancak o, Hz. İsa'nın nüzulünü kabul etmediği, ilk geldiği zamanda yaşadığı ve sonra ölüp her iman sahibi kimse gibi ruhunun göğe yükseltilmiş²⁶ olduğuna kail olduğu için onun anlayışında bu yeryüzüne inme ahir zamanda Hz. İsa için geçerli değildir.

2. Hz. İsa'nın Göğe Kaldırılması

Hz. İsa'nın nüzulünden önce göğe kaldırılması meselesini ilgili ayetlerin tefsirinde hemen her müfessir ele almakta ve çoğunluğu ise kabul etmektedir. Bu cümleden olarak genel itibariyle göğe kaldırılma veya semaya yükseltilme kabul edilmekle birlikte bu yükseltilmenin ruh ve cesetle mi yoksa sadece ruh

²⁵ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, VI/47-48.

²⁶ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/204-205...

ile mi olduğu konusunda ihtilaf bulunmaktadır. Bu ihtilaf بَلَّ رَفَعَهُ اللَّهُ إِلَيْهِ (bilakis Allah onu kendine yükseltti) ifadesine verilen mana ile alakalı bulunmaktadır. Müfessirlerin çoğunluğu bu ayeti semaya yükseltme olarak tefsir etmişlerdir. Bazı müfessirler Allah'ın Hz. İsa'yı cesedi ile semaya yükselttiğini ve onun semada diri olduğunu kaydetmişlerdir.²⁷ Bazı müfessirler “bilakis Allah onu kendine yükseltti” ayetini Miraç hadisesindeki Hz. Muhammed (s.a.v.) ile Hz. İsa (a.s.) arasındaki buluşmanın ruhani değil bedeni bir buluşma olduğuna delil getirmişlerdir. Bu ameliye onların, hadisin tefsirini yaptıklarında, hadisten anladıklarına ayeti delil getirmeleri ve ayetin tefsirini yaptıklarında da ayetten anladıklarına hadisi delil getirmeleri gerekçesi ile eleştirilmiştir.²⁸

Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*'de Hz. İsa'nın göğe kaldırılması konusunu Âl-i İmrân Suresi 55. ayetin tefsirinde ele almış ve bazı müfessirlerden konuyla ilgili nakillerde bulunmuştur. Bu nakillerinde o, Allah Teâlâ'nın İsa'ya: "Ey İsa! Seni göğe kaldıracağım..." buyurduğunu, Yüce Allah'ın böyle demesinden maksadının, onu, Yahudilerin elinden kurtaracağını ve kendisine hiçbir eziyet edilmeden, sağ salim göklere kaldıracağını müjdelemek olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Sâbûnî, Hz. İsa'nın göğe kaldırılmış olduğunu ayetin de delaleti ile kesin kabul edenler arasındadır. Onun bu kabulü göğe kaldırmanın hem ruh hem de bedenle olduğu şeklindedir. Çünkü o, Katade'den naklinde ayette bir takdim tehir bulunduğunu ve takdirinin şöyle olduğunu tefsirindeki ifadelerine eklemiştir: "Seni kendime kaldıracağım. Daha sonra da öldüreceğim." Müfessirimize göre bunu Taberî nakletmiştir. Buna göre "*Hani Allah İsa'ya: Ey İsa, seni göğe kaldıracağım, sonra da ecelin geldiğinde seni öldüreceğim demişti* (Âl-i İmrân, 3/55) ayeti de bu anlama gelmektedir. Böyleyken başkalarına göre, ayetin ikinci kısmına “seni dünyaya indirdikten sonra da öldüreceğim”, şeklindeki mana yine Taberî tarafından nakledilmiştir.²⁹

Sâbûnî'ye göre Hz. İsa'nın Allah tarafından göğe kaldırılmasının sebebi, öldürmek isteyenlerin şerrinden korumak istemesidir. Yani Allah onu korumak için semaya kaldırmıştır. Müellifimiz “Seni, öldürmek isteyenlerin şerrinden koruyacağız” şeklindeki ifadesi ile bu görüşünü tefsirine kaydetmişken Hasan el-Basri'nin şöyle dediğini ilave etmiştir: Allah onu Yahudi, Hıristiyan, Mecusi ve kendi kavminin kâfirlerinden korudu.³⁰ Yine ona göre, Hz. İsa'ya uyup iman edenleri Allah, kıyamete kadar onun

²⁷ Taberî, 6/458.

²⁸ Mahmut Şeltut, Hz. İsa'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü, çev. Mustafa Baş, *Dini Araştırmalar*, 7/21, 289.

²⁹ Taberî, 6/458; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/373.

³⁰ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 1/379.

peygamberliğini inkâr edenlere ve mü'minlere düşmanlık edenlere üstün kılacağını da bu ayetle belirtmiş olmaktadır. Bunu da Allah, onu göğe kaldırmak suretiyle yapmıştır. Buradan da Hz. İsa'nın göğe ruhla beraber cesedi ile kaldırıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Sâbûnî, onun, gündüzleyin üç saat süresince öldüğünü, sonra göklere kaldırıldığını söyleyen bazı müfessirler ile "vefattan maksat, uyku vefatıdır" diyenlerin görüşlerinin de zayıf olduğunu bu ifadelerinin ardından aktarmıştır. O'na göre muhakkik âlimler de bunu reddetmişlerdir. Kurtubî'nin, doğru olan, Allah'ın onu öldürmeden ve uyutmadan göğe kaldırmasıdır, demesi de bu sebeptir. Yine Hasan el-Basrî ve İbn Zeyd de böyle söylemişler ve Taberî de bunu tercih etmiştir. Hatta İbn Abbas'tan (r.a.) gelen sahih rivayet³¹ de böyledir. Bu nakilleri ile Sâbûnî, aslında klasik müfessirlerin kaydettiklerini benimseyerek onların görüşlerini takip ettiğini göstermiş ve klasik anlayıştaki Hz. İsa'nın göğe kaldırılması olayının o öldürülmeden gerçekleştiğini savunmasının sebebinin öncekilere tabi olmasından başka bir durum olmadığını ortaya koymuştur.

Son olarak Sâbûnî, Âl-i İmrân Suresi 55. ayetin sonundaki "Sonra dönüşünüz banadır" ifadesini *İsa (a.s.) ile ilgili olarak düştüğünüz ihtilaflarda hepimizin arasında hak ile hükmedeceğim*, diyerek tefsir etmiştir. Buna göre Allah huzuruna topladığı tüm kullarına Hz. İsa ile ilgili hakikatleri bildirecek, kim her ne şekilde inanmışsa o şekilde hükmünü verecektir. Buradan anlaşıldığına göre her ne kadar Hz. İsa'nın gökten indirilip geleceğine inanmak bir iman esası olmasa da Hz. İsa sonuçta iman esaslarının bir yerinde bulunmaktadır. Söz gelimi kendilerine bir peygamber olarak gönderilmiş olan Hz. İsa'ya tanrı diyenler onun bir insan ve bir peygamber olduğunu bizzat o gün Allah'ın vereceği hükümlerle inkâr edemeyecekleri gibi bu yanlış inançlarından dolayı azap da göreceklerdir.³² Çünkü Allah'a iman bir iman esasıdır ve Meryem oğlu İsa ancak Allah'ın gönderdiği bir peygamberdir, (Maide, 5/75).

Beyânu'l-Hak tefsirinde Duman'ın ilgili konudaki görüşlerine gelince o, Allah'ın Hz. İsa'yı yanına yükselteceğini ve inkâr edenlerin elinden temize çıkaracağını bildirdiğini kaydetmiştir. Bu ayetin ilgili kısmının tefsirini yaparken, zaman ve mekânın yaratıcısı olan Allah'ın zaman ve mekândan münezze olduğunu bu nedenle hakiki manada Allah'a zaman ve mekân nispet etmenin doğru olmayacağını ifade etmiştir. Bu ifadesini ise "İsa gökte, Allah'ın yanındadır." demenin, din açısından geçerli bir söz olmadığına delil

³¹ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, 1/379.

³² Sâbûnî, *Safvetü't-Tefsîr*, 1/380.

getirmiştir. Daha sonra ise Duman Kur'an'daki, "Allah'ın katı," "Allah'ın yanı," "Allah'ın nezdi" gibi tabirlerin hep mecâzi manada olduğunu ve çoğunlukla "Allah'a göre" ve "Cennet" anlamlarında kullanılmış olduklarını ifade etmiştir. Bu konuda başka ayetleri delil getirmiş ve Allah yolunda şehit edilenlerin "ölü olmadıkları" ve "Rabblarının katında rızıklandırıldıkları" ifade edilen ayetlerin "*Allah yolunda öldürülenlere 'ölüler' demeyin! Aksine onlar diridirler; ama siz bunu anlayamazsınız.*" (Bakara, 2/154) ifadelerinin; "*Allah yolunda öldürülenleri 'ölüler' sanma! Aksine onlar diridirler; Rabb'lerinin yanında rızıklandırılmaktadırlar* (Al-i İmran, 3/169) ifadelerinin bu manayı teyit ettiklerini söylemiştir. Yine Yasin Suresi'nde bir şehit için: "Gir cennete!" denilmesi ve onun da cennete girer girmez: "*N'olaydı! Benim kavmim, Rabbinin beni bağısladığını ve ikram görenler arasına kattığını bilseydi!*" (Yasin,36/26-28) sözündeki, Allah'ın katından maksadın cennet olduğuna kesin delil teşkil ettiğini buna eklemiştir. O'na göre bu surede şehitler hakkında: "Rabb'lerinin yanında rızıklandırılmaktadırlar" ifadesi de bu manayı doğrulamaktadır. Duman, bu ifadeleri "Ey İsa, seni öldüreceğim, seni katıma yükselteceğim..." ve Nisa Suresi'ndeki, "*Hayır, Allah onu kendisine yükseltti.*" (Nisa, 4/158) ayetlerindeki "ileyye" ve "ileyhi"den maksadın da cennet olması gerektiğine delil yapmıştır. Bunun gerekçesini ise şehitler için ölmek, gerçek hayata intikal etmek anlamına geliyorsa, (Bkz. Bakara, 2/154) bu akıbet, şehitlerden daha üstün olan peygamberler için öncelikle düşünülmesi gerektiği³³ ile açıklamıştır.

Tüm bu ifadelerinden sonra yine tefsirindeki diğer başka ifadelerine dayanarak denilebilir ki Duman bu gerekçelerle Hz. İsa ve bütün peygamberlerin, şu anda Allah'ın lütfuyla şehitler gibi cennette ve akla ve hayale sığmaz nimetler içerisinde izzet ve ikram ile ağırlandırmakta olduklarını düşünmekte ve onun beden ve ruhla birlikte göğe kaldırıldığını kabul etmemektedir. Onun bu konuda Zuhuf, Suresi'nin 61. ayetinin de bu görüşleri desteklediğini belirtmesi Hz. İsa'nın göğe kaldırılması meselesine Kur'an merkezli yaklaştığını göstermektedir. Onun, hadisleri dikkate almıyor gözükmektedir. Bu durumda Duman'ın anlayışının Kur'an'daki bu ifadelerin Hz. İsa'nın göğe kaldırılmış olmasının onun cennette rızıklandırılmakta olduğu şeklinde anlaşılması için yeterli saydığı söylenebilir.

Burada her iki müfessirimizin de İsa'nın göğe kaldırılmış olduğunu temelde kabul ettikleri, ancak Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*'de bu göğe kaldırmanın hem ruh ve hem de cesetle birlikte olduğu görüşünü

³³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/203-204.

benimsemişken *Beyânu'l-Hak* tefsirinde Duman'ın bu konuda Allah'ın katında rızıklandırılmak ve tıpkı bir şehit gibi hatta ondan da öncelikli olarak cennette rızıklandırılması anlamında anlaşılmasını benimsediği söylenebilir. Bu durumda görünüşte aynı fikirde gibi olsalar da bu iki çağdaş müfessirimizden ilki Hz. İsa'nın göğe ruh-beden bütünlüğü ile kaldırılmış olmasını kabul etmekte iken diğeri bunu kabul etmemekte ancak onun göğe yalnızca ruh olarak kaldırıldığını söylemektedir. Bu durumda o, daha sonra yeryüzüne indirilmesi için düşmanın elinden alınarak o haliyle göğe kaldırıldığını düşünmemektedir. Böylece Sâbûnî bu konuda klasik müfessirleri takip etmişken Duman ise modern anlayıştaki günümüz müfessirlerinin görüşlerine uymakla birlikte bu kanaatlerini konuyla ilgili diğer ayetlerle destekleme yoluna gitmiştir.

3. Hz. İsa'nın Ölümü Sorunsalı

Hz. İsa'nın ölümü meselesi asıl itibarıyla bir sorun değilken birbirini nakzeden görüşlerin tefsirlerde bulunması ve bu meseleyi, bunları okuyan ve yorumlamaya çalışan kimseler için sorun olmuş gözükmektedir. Bu nedenle sorunsal demekle aslında bir sorun olmayan meseleyi sorun gibi algılayanların gördüğü meseleyi her iki tarafın bakışıyla da ifade etmek amaçlanmıştır.

Allah Teâlâ Hz. İsa'nın öldürülmediğini, çarmıha da gerilmediğini, çarmıha gerilip öldürülenin ona benzetilen bir başkası olduğunu açıkça (Bkz. Nisa, 4/157) belirtmiştir. Böyleyken Yahudiler çarmıha gerilip öldürüldüğüne ve bunu da Yahudilerin yaptığına inanırlar. Yahudiler onun gayrimeşru bir çocuk olduğunu düşündükleri için onu cezalandırarak öldürdükleri düşüncesindedirler. Hıristiyanlara gelince, Hz. İsa'nın insanlık ezeli günahtan kurtulsun diye kendisini feda edip çarmıhta öldüğü görüşünü inanç haline getirmişlerdir. Bunun yanında İncillerde, Hz. İsa'nın yargılanma ve öldürülme sebebi, onun kutsal heykeli yıkıp ve üç gün içinde yeniden inşa edeceğini söylemesi olarak geçer. Ayrıca buna yine İncillerde geçen "milleti isyana teşvik etmek, Kayser'e vergi ödenmesini yasaklamak ve kendisinin Mesih Kral olduğunu iddia etmek gibi sebepler de eklenebilir. Bu sebeplerle Yahudi din büyükleri öfkelenmiş ve sonu çarmıha gerilmek olmuştur.³⁴

Safvetü't-Tefâsîr'de Hz. İsa'nın ölümü meselesi ilgili ayetlerde ele alınmış ve genel itibarıyla klasik anlayışla değerlendirilmiştir. Nisâ Suresi'nin 157. ayetinin tefsirinde Allah Teâlâ tarafından Yahudilerin kalplerinin

³⁴ *Matta İncili*, (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 26: 59-68; *Luka İncili*, (İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009), 23: 3.

mühürlendiği ve bunun sebebinin de Meryem oğlu İsa'nın Allah'ın elçisi olduğunu iddia etmelerinden dolayı onu öldürdüklerini söylemeleri olduğu ifade edilmiştir. Bu ifadelerin devamında ise Yahudilerin Hz. İsa'ya "Allah'ın elçisi" demelerinin alay ve istihza kabilinden olduğu belirtilmiş ve buna Firavun'un "size gönderilen bu elçiniz mutlaka delidir"³⁵ sözü delil getirilmiştir. Yahudilerin Hz. İsa'nın zina eden bir anne ve babadan meydana geldiğini iddia etmeleri sebebiyle onun Allah'ın Rasûlü olduğuna inanmıyor olmaları³⁶ ise buna eklenmiştir. Ayetin "Onlar İsa'yı ne öldürdüler, ne de çarmıha gerdiler. Ancak ona benzetilen kişiyi çarmıha gerip öldürdüler." (Nisa, 4/157) kısmında Beyzavî'den nakille bir adamın Hz. İsa'ya karşı münafıklık etmekte olduğu ve onun yerini göstermek için yanından çıktığı; Allah'ın da onu Hz. İsa'ya benzettiği ve yakalanıp öldürülenin bu adam olduğu bildirilmiştir. Yahudilerin öldürülen kişinin İsa (a.s.) olduğunu zannetmelerinin de bu yüzden³⁷ olduğu kaydedilmiştir.

Safvetü't-Tefâsîr'de ayrıca yukarıdaki ayetin Hz. İsa'nın durumu hakkında ihtilaf edenlerin, onun öldürülmesi hususunda mutlaka şüphe içinde oldukları belirtilen kısmının açıklamasında bu şüphenin Hz. İsa'nın göklere kaldırılıp bir başkasının ona benzetilmesi ve öldürülmesi sebebiyle olduğu kaydedilmiştir. Buna ise onların; bu öldürülen İsa ise, arkadaşımız nerede? Eğer bu arkadaşımız ise, İsa nerede? demeleri delil olarak getirilmiştir. Buna göre işte ihtilafa düştükleri husus onun gerçekten öldürülüp öldürülmediği olmuştur. Bir kısmı, öldürülen şahsın İsa olduğunu, bir kısmı da onun, İsa değil, bilakis bir başkası olduğunu iddia etmişler ve yine tefsirde geçen ifadelerle göre onlar bir kişinin öldürüldüğünde ittifak etmiş, fakat öldürülenin kim olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir.³⁸ Bir sonraki ayette (Nisa, 4/158), daha önce de ifade ettiğimiz gibi Allah'ın Hz. İsa'yı onların şerrinden cesedi ve ruhu ile birlikte diri olarak göğe kaldırmak suretiyle kurtardığı ifade edilmiştir. Buna göre Sâbûnî'nin, Hz. İsa'nın öldürülmediği ve göğe canlı bir şekilde dünyada yaşadığı hali ile kaldırıldığı görüşünde olduğu açıktır.

Beyânu'l-Hak'ta İsa'nın ölümü meselesi, karşılaştırma yaptığımız *Safvetü't-Tefâsîr*'den farklı şekilde değerlendirilmiştir. Bu farklılık Âl-i İmrân Suresi 55. ayette geçen "Ey İsa Ben seni öldüreceğim" ifadesindeki öldüreceğim sözü sebebiyle bu öldürmenin kesin gerçekleştiği şeklindedir.

³⁵ Şuarâ Suresi 26/27.

³⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/43.

³⁷ Beydâvî Nâsruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envârü't-Tenzîl ve Esrârü't-Te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşî, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418), 1/141. Şeyh Bedreddin, *Teshîlu Şerhi Letâifi'l-İşârât*, (İstanbul: İsam Yayınları, 2021), 1/163; Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/43-44.

³⁸ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, 2/44.

Çünkü ayette önce seni öldüreceğim denilmiş ve sonra bana yükseltileceğim ifadesi buna eklenmiştir. *Beyânu'l-Hak*'ta bu sebeple İsa'nın ölümünün ilk anda o çarmıhta olmasa dahi bir müddet yaşadıkdan sonra kesin gerçekleştiği kaydedilmiştir. Buna delil olarak ise kesin bir kanaatle Maide Suresi'nin 117. ayeti getirilmiştir. Bu ayette Yüce Allah'ın "*Aralarında bulunduğum sürece onları ben de görüyordum; beni öldürdükten sonra onları görüp gözetleyen sadece Sendin*" buyurduğu için beni öldürdükten sonra ifadesinin onun kesin ölümüne delalet ettiği belirtilmiştir. *Beyânu'l-Hak*'ta konumuzla ilgili olarak öncelikle Hz. İsa'nın Yahudiler tarafından çarmıha gerilerek öldürüldüğü inançları aktarılmıştır. Hıristiyanların ise onun, "ezeli günah" sebebiyle kendisini insanlık âlemine feda edip çarmıhta can verdiği inandıkları ifade edilmiştir. Kur'an-ı Kerim'in, bu iki iddiayı da yalanlamakta olduğu ve "*Onlar İsa'yı ne öldürdüler, ne de çarmıha gerdiler. Ancak ona benzetilen kişiyi çarmıha gerip öldürdüler ...*" (Nisa, 4/157) denilerek konuya açıklık getirmiş olduğu, Duman tarafından buna eklenmiştir. Bu ayetteki ifadelerden anlaşılan; Yahudilerin ve Hıristiyanların bu konudaki bilgilerinin kesin yanlış olduğu, elbette Allah'ın daha iyi bilip ve doğruyu söylediği öyleyse Allah'ın verdiği bu bilgiye inanmanın esas olduğu³⁹ vurgusudur. Ayrıca tefsirde ifade edildiğine göre Hz. İsa'nın çarmıhta can verdiği inancı Allah'ı yalanlamak ve ayetlerini inkâr etmek olacaktır ki bu insanı küfre düşürecektir. Ancak, Allah'ın Hz. İsa'yı Yahudilerin elinden kurtarmasından sonra onun nerede, ne kadar zaman sonra ve nasıl öldüğü müellife göre bilinmemektedir. Bu tefsirde değerlendirmeler Kur'an merkezli yapıldığı için bu konuda hadislerle dayalı bilgilere başvurulmamış ve Kur'an'da açık bir bilgi verilmediği ifade edilmiştir.

Bu ifadelerden anlaşıldığına göre *Beyânu'l-Hak*'ta Hz. İsa'nın çarmıhta öldürülmediği ve daha sonra ömrünü tamamlayıp ne şekilde öldüğü bilinmese de bir şekilde ve sonrasında ölmüş olduğu düşüncesi hâkimdir. Daha önce söylediğimiz gibi tefsirde *Allah'ın katı* ifadesinden *Cennetin* anlaşılması gerektiği belirtildiğinden Allah'ın İsa'yı kendisine kaldırdığı beyan edilen ayetteki ifade ile onun ölmediği söylenemez. Çünkü şehitler aslında dünyada ölmüş olsalar da nasıl cennette rızıklandırılıyorlarsa onlardan daha üstün olan peygamberlerden bir peygamber olarak onun da her ne kadar ölmüş olsa bile şehitler gibi orada farklı bir mertebede rızıklandırıldığı şeklinde anlaşılması gerektiği belirtilmiştir. Bu gerekçelerin getirilmesi, Kur'an merkezli bir anlayışı temel alan bu tefsirde ayetlerin gerektiği durumda tevil edilerek

³⁹ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/203-204.

hâkim fikrin korunmasına bir gerekçe olarak sunulduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Beyânu'l-Hak'ta Hz. İsbâ ve bütün peygamberlerin, Şu anda Allah'ın lütfuyla Şehitler gibi cennette ve akla ve hayale sıĒmaz nimetler içerisinde izzet ve ikram ile aĒırlanmakta oldukları, Zuhruf, Suresi'nin 61. ayetine dayalı olarak ifade edilmiştir. Ayrıca mufessirimizce Hz. İsbâ'nın öldüğünün açık bir delili olarak Maide Suresi'nin 117. ayetinin meali getirilmiştir: "*Ben onlara, bana emrettiğini: 'Benim de sizin de Rabbiniz olan Allah'a ibadet edin!' buyruğunu söyledim. Aralarında bulunduğum sürece onları ben de görüyordum; beni öldürdükten sonra onları görüp gözetleyen sadece Sendin*" (Maide, 5/117). Kanaatimizce ayette geçen "teveffeytenî" kelimesine verdiği anlam "beni öldürdükten sonra" Şeklinde olduğu için bu ayet Hz. İsbâ'nın öldüğünün açık bir delili olarak verilmiştir. Tefsirde ayrıca Âli İmrân Suresi'nin 55. ayetinde geçen "...seni inkâr edenlerin elinden temize çıkaracağım" Şeklindeki ifade ise "onlar seni öldüremeyecekler, seni yaralayamayacaklar, hatta sana en ufak bir leke dahi dokunduramayacaklar"⁴⁰ ifadeleriyle tefsir edilmiştir. Buna göre Allah'ın onu Yahudilerden koruması dahi mufessirimize göre onların Hz. İsbâ'yı öldüremeyecekleri anlamına geliyor olmasına karşın diğer ayetlerde geçen ve yukarıda verdiğimiz kelimelere verdiği anlam sebebiyle Hz. İsbâ'nın öldüğüne o zaman Allah onu kurtarıp öldürmelerine izin vermemiŐ olsa da sonraki bir zamanda mutlaka öldüğüne dair kesin kanaat belirtmiştir.

Her iki mufessirimizin Hz. İsbâ'nın ölümü ile ilgili olarak beyan ettikleri ifadelere bakacak olursak ayetlere kendi anlayışları doğrultusunda anlam verdikleri söylenebilir. Çünkü Sâbûnî ölmediğini savunurken örneğin teveffâ kelimesine "göğe yükseltildiği" anlamını verdiği göğe çarpmaktadır. Buna karşın tefsirinde Duman'ın bu kelimeye yukarıda geçtiği gibi "beni öldürdükten sonra" anlamını vererek böyle bir semaya kaldırılmanın vuku bulmadığı, çünkü onun öldüğü ölenin ise geri gelmediği; her ölen kimse gibi semaya kaldırılanın onun ruhu olduğu Şeklindeki kanaatlerini ifade ettiği tespit edilmiştir.

Hz. İsbâ'nın ölümü ile ilgili olarak Nisa Suresi 159. ayetin tefsirinde *Beyânu'l-Hak*'ta ilave açıklamalar da yer almaktadır. Bu ayette Yahudi ve Hıristiyanların tümünün bir gün ona iman edecekleri ve bunun da o öldükten sonra gerekleŐeđi "*Ehl-i Kitaptan hiç kimse yoktur ki ölmeden önce ona*

⁴⁰ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/205.

iman etmiş olmasın! O da hesap gününde onlara şahitlik edecektir" ifadeleri ile gelmiştir. *Beyânu 'l-Hak*'ta diğer görüşlerin isabetsiz olduğu ifade edilerek Hz. İsa'nın geldiği farz edilse bile geldiğinde Yahudi ve Hıristiyanların tamamının ona iman etmesinin aklen mümkün olmadığı kaydedilmiştir. Müellifimize göre Hz. İsa'nın yeryüzüne indiği zamanda, sadece Ehl-i Kitap'tan hayatta olanlar, -o da hepsinin ona ulaşmaları şartıyla- istedikleri takdirde, ona iman etme şansına sahip olabilirler, diğerlerinin ise bu şansı olmaz. Çünkü daha önce onu inkâr edip çarmıha gerildiğine inananlar ile İsa'nın nüzülü gerçekleşecekse o zamana kadar geçen süreçte küfür üzere ölmüş olan Yahudiler ve ona; "Tanrı," "Tanrının oğlu" ya da "Üçün üçüncüsü" diyen ve bu sebeple kâfir olarak ölmüş olan Hıristiyanların iman etme şansı olamaz! Bu nedenle Ehl-i Kitap'tan olanların, can verme anında Hz. İsa'yı tasdik etmeleri de isabetli bir görüş sayılamaz. Nitekim ölüm anındaki iman geçerli olmadığı için hiçbir anlam ifade etmeyecektir.⁴¹ Bu ifadeler ve tefsirde yer alan diğer görüşlerle birlikte müellifimizin zaten Hz. İsa'yı öldü kabul ettiği için ayette geçen Ehl-i Kitap'tan kastedilen mananın, Hz. İsa'dan sonraki Yahudiler ve Hıristiyanlar değil, Hz. İsa gelmeden önceki Tevrat ehli olduğunu söylemesi normaldir. Ayrıca O'na göre Hz. İsa vefat ettikten sonra, ümmetinin ne yaptığını görememekte ve onları gözetleyememekte olduğundan ölü birinin tekrar inerek insanları kurtarması ve onların peygamberi olarak ümmetinin ona iman etmesi mümkün değildir. Çünkü *Beyânu 'l-Hak*'ta ifade edildiğine göre ölümler dirilerden haberdar değildirler. Zannedildiği gibi zaman zaman gelip yurdunu ziyaret etmezler. Kimin ne yaptığını gözetlemez ve hiç kimseye musallat olmazlar.⁴²

4. Hz. İsa'nın Delil ve İşaret Sayılması

Kur'an'daki "وَإِنَّهُ لَعَلَّمُ لِلسَّاعَةِ" (Zuhur 43/61) ifadesinde geçen ilim kelimesi, delil ve işaret olarak anlaşılmış ve klasik tefsirlerde büyük çoğunlukla Hz. İsa'nın kıyamete yakın dönüşünü işaret eden bir delil olarak yorumlanmıştır. Meşhur lügat âlimi Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî bu ayette geçen "عَلَّمَ" kelimesinin "bilgi" anlamıyla sınırlı olmadığını, Arap dilinde "alâmet, işaret, ortaya çıkış ve zuhur" manalarına da geldiğini belirtmiştir. Ona göre ayetteki "وَإِنَّهُ لَعَلَّمُ لِلسَّاعَةِ" ifadesi, kıyamet vaktine dair bir işaret anlamına geldiği gibi, özellikle Hz. İsa'nın yeniden ortaya çıkması (hurûc etmesi) manasına da gelmektedir. Halil'e göre burada "عَلَّمَ", İsa'nın kıyametten önce yeryüzüne dönüşünü haber veren bir alamet ve zuhur anlamında kullanılmıştır. Bu da dil

⁴¹ Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/348-349.

⁴² Duman, *Beyânu 'l-Hak*, 3/348-349.

açısından ayetin İsa'nın nüzulüne işaret eden yorumunu destekleyen önemli bir lugavî delil olarak görülmüştür.⁴³

Nitekim İbn Abbâs, Mücâhid, Taberî, Kurtubî ve Fahreddin Râzî gibi, erken dönem müfessirlerin tamamına yakını, ayetteki “علم” kelimesinin “alâmet, işaret” anlamına geldiğini belirtirler.⁴⁴ Onlara göre Allah Teâlâ, Hz. İsa'yı kıyametin yaklaşmasına bir işaret kılmıştır; yani İsa'nın gökten inışı, kıyametin büyük alâmetlerinden biridir. Bu sebeple ayette geçen “onun kıyamet için bir bilgi/işaret olduğu” ifadesi, doğrudan Hz. İsa'ya râci görülmüştür.

Safvetü't-Tefâsîr'de İsa'nın, şüphesiz bir şekilde kıyametin yaklaştığına bir alamet olduğu belirtilmiştir. İbn Abbas ve Katade'den nakille İsa'nın inişinin, kıyamet alametlerinden biri olduğu ifade edilmiştir. Sâbûnî bunun sebebinin; Yüce Allah'ın, kıyamet kopmadan az önce onu gökten indireceği olduğunu söylemiştir. Ayrıca buna "Meryem oğlu İsa'nın adil bir hakem olarak aranıza inmesi yakındır"⁴⁵ hadisini de eklemek suretiyle, kıyamet konusunda asla şüpheye düşülmemesi gerektiğine gerekçe yapmıştır.⁴⁶ Buna göre müfessirimiz Sâbûnî'nin, ayetten Hz. İsa'nın kıyamet kopmadan önce, dünyaya inerek kıyametin kesin bir habercisi delil ve işareti olduğunu anladığı söylenebilir. Burada dikkat çeken bir husus *Safvetü't-Tefâsîr*'de İsa'nın delil sayılması ile ilgili bu ayetin tefsirine çok geniş bir yer ayrılması yukarıda verdiğimiz kadar kısa ve öz bilgi ile ifade edilerek yetinilmiş olmasıdır. Bu görüş klasik müfessirlerin çoğunun da görüşü olduğu için reddine bir yol olamayacağı ve bu nedenle detaylı bir açıklama ve izaha ihtiyaç duyulmadığı düşüncesiyle bu şekilde yapılmış olduğu söylenebilir.

Beyânu'l-Hak'ta diğer tefsirde açıklandığı gibi kesin bir dil kullanılmamış ve ayetteki zamirin mercinin ihtilafı olduğu söylenmiştir. Taberî, Kurtubî, Fahrüddin Râzî, Nesefî ve İbn Kesir gibi pek çok müfessire göre zamir, Zuhur Suresi 57. ayette adı geçen Hz. İsa'ya râci olduğu belirtilmiştir. Bu görüş karşılaştırma yaptığımız ve yukarıda konu ile ilgili açıklamaları naklettığımız diğer tefsir ile aynı şeyi ifade etmektedir. *Beyânu'l-Hak*'ta bu konu için farklı görüşler beyan edilerek Hz. İsa'nın kıyamet kopmadan önce, dünyaya inmeyeceği kabul edilmediği için ilim ifadesinin delil ve işaret anlamına

⁴³ Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'Ayn*, (Beyrut: Dâr ve mektebet hilal, 1988), 2/153.

⁴⁴ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Kahire: Dâr Hicr, 2001), 20/631; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Misriyye, 1964), 16/105; Fahreddin Muhammed b. Ömer Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dârü İhya'turasi'l-Arabi, 1998), 27/640.

⁴⁵ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail *el-Câmi' u's-şâhih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dârü Tavki'n-Necât, 1422/2001, Buyu', 102; Mezalim, 31 (değişik lafızlarla).

⁴⁶ Sâbûnî, *Safvetü't-Tefâsîr*, IV/467.

gelmediği ve bununla da Hz. İsa değil başka bir şeyin kastedildiğinin söylenmesi beklenirdi. Ancak ilginç bir şekilde bu ifade ile başka bir şey değil kesin olarak Hz. İsa'nın kastedildiği vurgulanmış ve Hz. İsa'nın kıyametin bilgisi, yani alameti olduğu buna eklenmiştir. Dahası Muhammed Esed gibi bazı müfessirlerden zamirin, kesinlikle Kur'an'a ve Kelamullah'a râci olması gerektiğine ilişkin görüşler nakledilmiştir. Bu müfessirlerin Kur'an'ın, kıyamet hakkında insanoglu için en son bilgi ve uyarıları içermekte olduğu ve ondaki bilgilerin kıyametin gerçekliği ve vukuu hakkında kesin olduğuna ilişkin gerekçelerin de zikredilmesine rağmen bu görüşler reddedilmiştir. Oysa bu müfessirler bahsi geçen sebeplerle ayetteki "ilim"den maksadın Hz. İsa değil, Kur'an olduğunu söylemektedirler.⁴⁷ Buna rağmen tefsirin sahibi olan Duman kanaatini, zamirin mercii hakkındaki tartışmanın yersiz olduğu ve ayetin bağlamında söz konusu olan Kur'an değil, Hz. İsa olduğu şeklinde belirtmiştir. Ancak bunun bir tezat olduğu düşünülmemelidir. Çünkü müellifimiz ayetteki saatin "kıyamet" değil, "ba'sü ba'de'l-mevt", yani öldükten sonra yeniden diriltirme olduğunu söylemektedir. Hz. İsa'nın "es-saat" için "ilim" olmasının ise, onun mutlak surette kıyametin alameti olarak yeryüzüne inmesi anlamına gelmeyeceği, çünkü ayetin öncesi ve sonrası ile birlikte iyice incelenmesi halinde, burada kıyametin kopacağı vakitten söz edildiğinin kesin olarak söylenemeyeceği açıklamasını yapmıştır. Konu ile ilgili hem *Safvetü't-Tefâsîr*'de hem de başka kaynaklarda zikredilen hadisleri ise sıhhati meşkûk hadisler olarak saymış ve onları dikkate almadan Kur'an'da bu manayı destekleyen başka bir ayet bulunmadığını savunmuştur. Duman'ın getirdiği bir başka gerekçe de Kur'an'da kıyamet ve saat kelimelerinin, her geçtiği ayette mutlaka kıyametin kopma zamanı anlamında değil, geçtiği ayetlere göre "Kıyametin kopma anı," "Kıyametin başlangıcından sona erinceye kadarki süreç," "Tekrar diriltirme günü," "Hesap günü" ve "Ceza günü" anlamlarında da kullanılmasıdır.

Tüm bu izahlardan sonra *Beyânu'l-Hak*'ta net olarak ifade edilen görüş, metne uygun olarak "lissa'ati" den maksadın, ba'sü ba'de'l mevt öldükten sonra tekrar dirilme olduğudur. Buna göre Hz. İsa, gerçekten de "ba'sü ba'de'l-mevt" için önemli bir ilimdir, delildir, belgedir. Çünkü Hz. İsa, Allah'ın yaratma gücünün bilgisi ve belgesidir. Onun babasız olarak dünyaya getirilmesi, henüz kundakta bir bebek iken konuşturulması, Allah'ın izni ile elini sürmesiyle birlikte ölünün bir mucize kapsamında diriltmesi, görmeyene dokunmasıyla görür hale getirmesi⁴⁸ gibi, onun şahsında ve eliyle gerçekleşen bütün

⁴⁷ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 2/205.

⁴⁸ İlgili ayetler için bkz. Meryem Suresi, 19/21, 30 ve Âl-i İmrân, 48-49.

mucizeleriyle İsâ yeniden dirilme için bir bilgi ve belgedir. Müellifimize göre isteyen bu mucizelerde tekrar dirilişin nasıl gerçekleşeceği hakkında ipuçlarını görebilir. Ayrıca O'na göre Hz. İsâ en son peygamberi müjdeleyen bir peygamber vasfıyla da kıyamet için bir bilgi olarak da düşünülebileceği gibi başka anlamların da göz ardı edilmemesi gerekmektedir.⁴⁹

5. Ortak Noktalar ve Farklılıklar

Hız. İsâ'nın göğes kaldırılması, nüzülü ve bu iki mesele arasında ortaya çıkan öldürülüp öldürülmediği konularında karşılaştırmalı olarak ele aldığımız *Safvetü't-Tefâsîr* ve *Beyânu'l-Hak* tefsirlerinde ortak noktalar bulunduğu gibi; birbirinin tamamen zıttı veya aynı meseleyi farklı bakış açısıyla ele alan farklılıkların da bulunduğu tespit edilmiştir. Özellikle *Beyânu'l-Hak*'ta ortaya atılan temel ve kesin bir kanaat olarak belirtilen söz gelimi İsâ'nın öldürülmüş olduğu fikri bu iki temel meseleyi etkileyen ve *Safvetü't-Tefâsîr* ile farklı bakış açılarının temelini oluşturan önemli bir kabul olmuştur. Bu iki tefsirde ele alınan konuyla ilgili görüşlerin aslında hem klasik hem de modern anlayışları yansıtmaları bakımından bunların ortak noktaları ile farklılıklarının ayrı başlıklar altında verilmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

5.1. Ortak Noktalar

Ele aldığımız tefsirlerde incelediğimiz meselede temel iki noktada görüşlerin birleştiği ancak bir kısmıyla aynı konunun farklı anlayışlarla da değerlendirildiği göze çarpmaktadır. Her iki müfessir de Hz. İsâ'nın çarmıhta öldürülmediği ve Allah'a yükseltildiği konusunda hemfikirdir. Ancak *Safvetü't-Tefâsîr*'de hadis ve icmâ delilleriyle de teyit edilmek suretiyle nüzül inancı kesin bir şekilde savunulmaktadır. Aynı zamanda buna klasik kaynaklardan yapılan nakillerle destekleyici bilgiler eklenmiştir. Buna göre Hz. İsâ'nın çarmıha gerildiğinde ya da sonrasında ölmemiş ve Allah tarafından hem ruh hem de beden olarak göğes kaldırılmış olduğu anlaşılmıştır. Kıyamete yakın olan bir zamanda yeryüzüne gelecek ve son peygambere ümmet olarak yaşayıp bir mümin olarak ölecektir. *Beyânu'l-Hak*'ta ise Kur'an merkezli bir yaklaşım sergilenerek bu konuda daha temkinli bir yorum yapılmıştır. Hz. İsâ'nın çarmıha gerilip öldürülmekten Allah tarafından kurtarıldığı ve saha sonra bilinmeyen bir yerde ve bilinmeyen bir zamana kadar yaşadığı ifade edilmiştir. Bu süre geçince daha o zaman kavminin her ferdi gibi o da eceliyle ölmüş ve ruhu yine her salih ve said ruh gibi göğes

⁴⁹ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 2/205-206.

kaldırılmıştır. Kur'an'da: “*Onu ne öldürdüler ne de çarmıha gerdiler; onlara öyle gösterildi.*” (Nisa 4/157) ayetinin, İsa'nın çarmıha gerilmediğini, onun yerine başka birinin öldürüldüğünü ifade etmesi sebebiyle fikir birliği bulunduğu söylenebilir. Yoksa sonuç itibarı ile bu konuda tefsirlerde birlik yoktur. Bu karşılaştırma, modern tartışmaların Kur'an ve klasik tefsir metodolojisi ışığında nasıl ele alınabileceğini göstermektedir. Buradaki ortak nokta genel anlamda çarmıhta ölmek ve göğe kaldırılmaktır. Ancak bunların keyfiyeti konusunda ayrıldıkları için bu ayrılığa dair ifadeler bir sonraki başlıkta ele alınacaktır.

Tefsirlerin diğer ortak noktaları *teveffâ* kelimesini her iki müfessirin de başka kaynaklardan nakille ele almasıdır. Bu, kavramın müstakil olarak incelenmesi şeklinde belirginleşmiştir. *Safvetü't-Tefâsîr*'de Mâide Suresi'nde geçen *teveffeyteni* ifadesine semaya kaldırmak ve kendine çekmek manası verilirken *Beyânu'l-Hak*'ta kavramın anlamı öldürmek, vefat ettirmek olarak ifade edilmiştir. Buna göre kavram ortak bir şekilde ele alınmış olmasına rağmen verilen mana itibarı ile tefsirlerin bir birinden ayrıldığı tespit edilmiştir.

Her iki müfessir de İbn Kesîr'in, İsa'nın göğe yükseltildiğini ve ölmediğini savunduğu görüşünü tefsirlerine almışlardır. Bu görüş *Safvetü't-Tefâsîr*'de benimsenmiş ve aynen kabul edilen görüş olduğu için aynı zamanda bir dayanak olarak sunulmuştur. Buna karşın aynı görüş *Beyânu'l-Hak*'ta eleştirilmiş ve İbn Kesîr'in İsa'nın göğe yükseltildiği ve ölmediği şeklindeki kanaatinin doğru olamayacağı ve bunun gerçeği yansıtmadığı ifade edilmiştir. Buna gerekçe olarak ise mevzubahis görüşün doğru olamayacağı çünkü onun öldüğü ve bir peygamber de olsa ölümlerinin dünyaya geri gelemeyeceği sunulmuştur.

Kur'an'daki Hz. İsa'nın kıyamete yakın dönüşüne işaret eden bir delil olarak yorumlan ilim (Zuhuf 43/61) kelimesi hakkında da zamirin aidiyetinin Hz. İsa olduğu konusunda müfessirlerimiz hemfikirdir. Yukarıda da işaret edildiği gibi her ikisi de yaptıkları nakillerde Hz. İsa'nın kıyametin bir alameti olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak *Safvetü't-Tefâsîr*'de bunun aynı zamanda kıyamete yakın dönüşünü işaret eden bir delil olduğu kabul edilmişken *Beyânu'l-Hak*'ta Hz. İsa her ne kadar kıyametin bir alameti olsa da bu alamet oluşunun onun kıyamete yakın bir zamanda yer güzüne nüzulüne bir delil olamayacağı savunulur. Aynı zamanda yukarıdaki zamire başka aidiyet aramanın gereksiz olduğu ifade edilmiş ve kesin bir şekilde zamirin Hz. İsa'ya olduğu vurgulanmıştır. Bu kısmıyla görüş her ne kadar aynı sonuca

ulaştırmasa da *Safvetü't-Tefâsîr*'de benimsenmiş olanla ortak olarak belirginleşmiştir.

5.2. Farklılıklar

Ref' ve nüzül meselesini incelediğimiz iki tefsir arasındaki farkların genel olarak *Beyânu'l-Hak*'ta sergilenen Kur'ân merkezli yaklaşımın *Safvetü't-Tefâsîr*'de sergilenen klasik anlayışla ayrıştığı noktalarda gerçekleştiği tespit edilmiştir. Hem Kur'an ayetleri hem de sahih hadisler ışığında yorumların bir arada bulunduğu klasik anlayışa karşın; hadisleri tamamen reddetmeyen ancak Kur'an'ın lafzî ve bağlamsal anlamını öncelikli gören anlayış hadislere dayalı yorumların desteklediği delillere referansların daha az olduğu noktalarda farklı yönler evrilmiştir.

Safvetü't-Tefâsîr ve *Beyânu'l-Hak*'ta ele aldığımız meseleler ile ilgili farklar öncelikli olarak incelenen kavramlara verilen anlamlarda göze çarpmaktadır. Dolayısıyla ortak olarak aynı kavram ele alınmış ve dayanak yapılmış olsa da iki tefsirde bu kavramın geçtiği ayetler farklı şekillerde yorumlanabilmiştir. Bu kısımda farklılıkları ortaya koyacak karşılaştırmalarla yetinerek ayrıntılara girmek önceden değindiğimiz konuların tekrarına düşmekten kurtaracağından daha faydalı olacaktır.

Safvetü't-Tefâsîr'de ele alınan “teveffi” kelimesinin anlamı göğe kaldırmak olarak alındığı için bu kavrama verilen mana ve geçtiği ayete yapılan yorum Hz. İsa'nın ölmediği ve göğe kaldırıldığı şeklinde olmuştur. Bu, klasik tefsirlerin⁵⁰ de anlayışıdır. Aynı kavrama *Beyânu'l-Hak*'ta -bazı çağdaş müfessirlerin⁵¹ de verdiği- gibi vefat ettirmek, öldürmek manası verildiği için konuyla ilgili Âl-i İmrân Suresi 55. ayete yapılan yorum Hz. İsa'nın öldüğü dolayısıyla beden göğe kaldırılmadığı şeklinde farklılaşmıştır. Bu durumda mesele de farklı şekilde ele alınmış ve tartışmalara yer ayrılarak farklı ihtimaller değerlendirilmiştir. Kur'an'daki ifadelerde Hz. İsa'nın öldürülmediği ve Allah'a yükseltildiği kesin ifadelerle geçtiğinden bu ifadeler çarmıhta öldürülmediği ve göğe kaldırılanın da onun bedeni değil sadece ruhu olduğu şeklinde yorumlanmıştır. Bu anlayış Hz. İsa'nın nüzülü meselesini de redde götüren daha farklı bir kabule kapı aralamıştır.

⁵⁰ Zemahşeri, *Keşşâf*, 1/589; Râzi, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/260; Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil* (8. bs, 1-3). (Beyrut: Dâru İbn Kesir, 2018), 1/414; Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es- eş-Şâfiî. *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. (Kahire: Merkezü Hier li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003), 2/728-732.

⁵¹ Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn. *Tefsîrü'l-kâsımî el-Müsemmâ Mehâsinü't-Te'vil*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978), 3/324-325; Abdüh, Muhammed- Rızâ, Reşid. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Hakim (Tefsîrü'l-Menâr)*. (Kahire: Hey'etü'l-Mısriyye, 1990), 3/260-262; Muhammed İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadis*, 7/157.

Netice olarak bu konuda *Safvetü't-Tefâsîr*'de Hz. Îsâ'nın öldürülmemiş ve göğe kaldırılmış olduğu fikri hâkim olduğu için Mâide Suresi'nde geçen *teveffeytenî* ifadesine mana verilirken kavramın anlamı semaya kaldırmak ve kendine çekmek olarak alınmış olduğu netleşmiştir. Bu nedenle de ayetin açıklanması için “*Beni semaya kaldırarak kendine çekince, ey Allah'ım, onların amellerinin gözetleyicisi ve yaptıklarının şahidi yalnız Sen oldun*”⁵² denilmiştir. Bu, hâkim fikrin tefsir ifadelerine yansıyan görüntüsüdür. *Beyânu'l-Hak*'ta ise bu ayete yapılan açıklama *beni öldürdükten sonra, onları görüp gözetleyen sadece Sen idin.*⁵³ şeklindedir. Bu da yukarıdaki kavrama öldürme anlamı verilmesinin bir sonucu olmuştur.

Karşılaştırma yaptığımız tefsirlerdeki diğer farklılık, *Safvetü't-Tefâsîr*'de ilgili hadislere⁵⁴ yer verilmiş iken *Beyânu'l-Hak*'ta bu hadislere yer verilmemiş olmasıdır. Klasik anlayışın hâkim olduğu hemen her tefsirde Hz. Îsâ'nın nüzülü ile ilgili hadislere yer verilmiş ve bunlara sahih hadis kitaplarından referanslar verilmiştir. Buna karşılık *Beyânu'l-Hak*'ta bu hadisler hakkında sıhhati meşkûk ifadesi kullanılmış ve bir kısmının Kur'an'a aykırı olduğu da ileri sürülerek tefsire alınmamak suretiyle konuya dayanak yapılmamıştır.

Tefsirlerde karşılaştığımız bir diğer farklılık “indellah” Allah'ın katı ifadesi ile ilgilidir. Bu ifadeye *Safvetü't-Tefâsîr*'de sema, gökler⁵⁵ anlamı verilmişken *Beyânu'l-Hak*'ta cennet anlamı verilmiştir. Klasik anlayışta “*Hani Allah Îsâ'ya: "Ey Îsâ! Seni göğe kaldıracağım, sonra da ecelin geldiğinde seni öldüreceğim,"* (Âl-i İmrân, 3/55) ayetindeki “ileyye” yine diğer ayetlerdeki⁵⁶ “ileyhi” ve “indellah” ifadeleri de *Safvetü't-Tefâsîr*'deki gibi hep “sema ve gökler” anlamında değerlendirilmiştir. Ancak *Beyânu'l-Hak*'ta bu ifadelerin tümünün anlamının tek olduğu ve bunun da “cennet” olduğu⁵⁷ ifade edilmiştir. Buna göre “*Ey Îsâ, ... seni katıma yükselteceğim...*” (Âl-i İmrân, 3/55) ve “*... Allah onu kendisine yükseltti.*” (Nisa, 4/158) ayetlerindeki “ileyye” ve “ileyhi” ile kastedilen hep cennet olarak anlaşılmıştır. Bu ise “sema ve gökler” şeklindeki anlayıştan tamamen farklıdır.

⁵² Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, II/154.

⁵³ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/349.

⁵⁴ “Nefsîm kudret elinde olan Allah'a yemin ederim ki yakında Meryem oğlu Îsâ adil bir hakem olarak aranızda incek, haçı kırarak, domuzu öldürecek, faizi kaldıracak ve parada bereket artacak...” Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), “Nüzül-i Îsâ”, 4/168 (No. 3448); Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, (Beyrut Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi), tsz., “Kitabü'l-İman”, 71.

⁵⁵ Sâbüni, *Safvetü't-Tefâsîr*, I/379.

⁵⁶ Âl-i İmrân 3/169-171, en-Nisâ 4/158, el-Mâide 5/116- 118, Yâsin 36/26-28, ez-Zuhruf 43/61.

⁵⁷ Duman, *Beyânu'l-Hak*, 3/203-204.

Beyânu 'l-Hak'ta bu bilgilerin gerekçelendirilmesi bağlamında zaten Allah Teâlâ'nın kendi katının sema olduğunu vurgulamak istemesi halinde "kendisine", "kendi katına" anlamlarına gelen "ileyhi" veya "ileyye" kelimeleri yerine "ilessemai" yani "göğe" ifadesini kullanacağı geçmektedir. Ayrıca O'nun mekândan münezzehe olduğu için kendi katı ifadesinin mecazen cenneti ifade etmesinin akla ve mantığa en uygun olan anlayışı olduğu da bu gerekçeye eklenmiştir. Burada dikkat çeken husus bu tefsirde genel anlamda Kur'an çerçeveli bakış açısı hâkim iken bazı yorumların gerekçelendirilmesinde akıl ve mantık gibi vasıtalara başvurulmuş olmasıdır. Bu durum bize Duman'ın hadis ve sünneti Kur'an karşısında bir kaynak olarak görmemesine karşın akıl ve mantık gibi gerekçeleri kullanmakta bir beis görmediğini de ortaya koymaktadır.

Hiz. İsa'nın Ref' ve nüzûl meselesinde iki tefsir arasındaki farklılıklarla ilgili olarak son ele alacağımız husus nüzul meselesi yani kıyamete yakın Hiz. İsa'nın bir kıyamet alameti olarak yeryüzüne inmesi meselesi kabul edilirse ortaya çıkacak son Peygamber problemi ile ilgilidir. Asıl itibarıyla *Beyânu 'l-Hak*'ta bu meselenin gerçekleşmeyeceği kabulü bulunduğundan bu meselenin bir farklılık olarak ele alınması zâid gözükmemektedir. Ancak klasik anlayışa itiraz olarak temellendirilmesi bakımından iki tefsir arasında bu konu ile ilgili farka da yer vermek uygun görülmüştür. Bu konuda *Safvetü 't-Tefâsîr*'de savunulan görüş Hiz. İsa'nın yeryüzüne inmesini onaylayan bir karakter arz ettiğinden onun bir peygamber mi yoksa bir ümmet mi olarak vefat edeceği sorgulanmıştır. Nitekim son peygamber gelmiş ve daha sonra bir peygamber de gelmeyecek olduğu gerekçesi ile Hiz. İsa'nın son Peygamber Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) bir ümmeti olarak yaşayacağı ve kıyamete yakın yine o şekilde öleceği ifade edilmiştir. Bu görüş ise yukarıda geçen Hiz. İsa'nın kıyametin bir alameti olacağı şeklinde tefsir edilen ayetine dayandırıldığı gibi konuyla ilgili mütevatir hadisler de buna gerekçe olarak getirilmiştir. İbn Kesîr'in belirttiği "kıyamete yakın dönemde Hiz. İsa'nın yeryüzüne inerek Deccâl'ı öldüreceği, haçı kıracağı, domuzu öldüreceği ve cizyeyi kaldıracığı şeklindeki hadisleri naklettikten sonra ifade ettiği Müslüman olarak yaşayacağı görüşü de nakledilmiştir. Bu aynı zamanda İslam'dan başka bir din kabul edilmeyeceğine ilişkin ayet ile de örtüşmektedir.⁵⁸

Beyânu 'l-Hak'ta ise Hiz. İsa'nın nüzulüne dair haber ve görüşlerin isabetsiz ve hatalı olduğu vurgulanmaktadır. Çünkü Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) son

⁵⁸ İmâdüddin Ebü'l-Fidâ İsmâil b. Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî, *Tefsîru 'l-Kur'ânîl-Azîm*, (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 2/402-203.

peygamber olduğu el-Ahzâb 33/40. ayetle sarıh bir biçimde ortaya konulmuştur. O (s.a.v.) peygamberlerin son halkası olarak tavsif edildiği halde başka yol aramak abesle iştigaldir. Zaten Kur'an-ı Kerim'in bütünü göz önünde bulundurulduğunda bunun aksini ortaya koyan bir ayet yoktur. Kısacası son peygamber Hz. İsa olmadığı için onun yeryüzüne inme ihtimali yoktur. Bu açıklama birinci farklılığı oluşturur. İkinci farklılık Allah'ın adaletinin buna aykırı olduğu şeklindedir. Hz. İsa yeryüzüne kıyamete yakın incek olsa, o zaman diliminde yaşayan insanların hepsi de ona iman etse bu durumda ömürleri vefa etmediğinden bu zaman dilimine erişemeyen önceki insan topluluğu iman edememiş olacaklarından bu onlara haksızlık olacaktır. Bu ise Allah'ın adaletine aykırıdır. Bu konuda üçüncü farklılık; Hz. İsa (a.s.) gelecekte, o zaman da bir Peygamber olarak yaşamayacaksa bu durumda daha önce Peygamber olan birinin sonrasında tenzili rütbe ile bir ümmet mesabesine düşürülmesi söz konusu olacaktır ki bu da mümkün değildir. Çünkü ahirette bir peygamber olarak yargılanmak bir ümmet olarak yargılanmaktan her halükarda daha tercihe şayandır. Allah ise peygamberlik verdiği bir kulundan bu rütbeyi daha sonra hiç almamıştır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Hz. İsa'nın (a.s.) Allah'a yükseltilmesi ve öldürülüp öldürülmediği konusunu iki çağdaş tefsir olan *Safvetü't-Tefâsîr* ve *Beyânu'l-Hak* tefsirlerinden karşılaştırmalı olarak incelediğimiz bu çalışmamızdan elde ettiğimiz sonuçları vermeden önce belirtelim ki bizim vardığımız sonuçların da karşıt görüşlerin de her dönemde savunucuları olmuş ve olmaya devam etmektedir.

Ele aldığımız mesele hakkında genel olarak karşıt görüş sahipleri tarafından eleştiriye tâbi tutmuş beş görüşün varlığı tespit edilmiştir. Buna göre ilk olarak Hz. İsa (a.s.) öldürüldüğü ve daha sonra Allah Teâlâ tarafından tekrar diriltildiği ve semaya yükseltildiği görüşü öne çıkmıştır. Bu görüş her iki müfessirimiz tarafından da eleştirilmiştir. *Safvetü't-Tefâsîr*'de Hz. İsa'nın öldürülmediği ancak öldürülmeden göğe kaldırıldığı savunulurken *Beyânu'l-Hak* adlı tefsirde Hz. İsa'nın öldürüldüğü ancak ruhunun indi ilahiye yükseltildiği dünyada tekrar diriltildiği görüşü olduğu fikrinin öne çıkmış olduğu tespit edilmiştir.

İkinci olarak Hz. İsa'nın ahir zamanda kıyamete yakın yeryüzüne tekrar indirileceği ve kendisine tevdi edilen birtakım görevleri yerine getirdikten sonra eceliyle vefat edeceği şeklinde bir bakış açısı serdedilmiştir. Bu görüşün ümmetin çoğunluğunun görüş olmasının yanında taraftarlarından birinin de

Safvetü't-Tefâsîr sahibi olan Sâbûnî olduğu görülmüştür. Onun, Hz. İsa'nın öldürülmeden göğe kaldırıldığını söylerken kıyamete yakın bir zamanda Allah Teâlâ tarafından gökten indirileceğini ve hadislerde belirtilen rivayetlerde çoğunluğun üzerinde icma ettiği işleri yaptıktan sonra vefat edeceğini savunduğu sonucuna ulaşılmıştır. *Beyânu'l-Hak* adlı tefsirin sahibi Duman'ın ise Hz. İsa'nın yeryüzüne kıyamete yakın inmeyeceğini savunduğu tespit edildiğinden; şayet incek olsa, insanların tamamının ona iman edip etmemeleri konusunda problemlerin çıkacağını ve onun inmesi halinde daha öncekilerin ona yetişememiş olacaklarını söylediği ve dolayısıyla iman edememeleri konusunda masum olmalarının gerekeceğini öne sürdüğü görülmüştür.

Üçüncü görüşe göre İsa Peygamber'in yeryüzüne indirildiğinde yine bir Peygamber olarak ineceği ve Yahudilerle Hristiyanların ona topyekûn iman edeceklerdir. Sâbûnî her ne kadar Hz. İsa'nın yeryüzüne indirileceğini kabul etmiş olsa da onun yine bir Hristiyan peygamber olarak yeryüzüne gelmeyeceğini ancak son Peygamber Hz. Muhammed'e (s.a.v.) iman eden bir muvahhid olarak yaşayacağını savunmaktadır. Dolayısıyla Sâbûnî'nin bu dördüncü görüşü kabul etmediği ve yeryüzüne incek olan Hz. İsa'nın kul ve ümmet İsa olarak indirileceğini ve son din olan İslâm'ın yüceltilmesi için çalışacağını savunduğu tespit edilmiştir. O'na göre Yahudi ve Hristiyanların tamamının yani tek tek her ferdinin Hz. İsa'ya ölümleri anında iman edeceklerse de bu imanları onlara bir fayda vermeyecektir. Duman'ın ise yukarıda ifade edildiği gibi göğe yüce insanların ruhlarının kaldırılması gibi Hz. İsa'nın ruhu ile kaldırıldığından yeryüzüne kıyamete yakın inmeyeceği görüşündedir. Buna göre Yahudilerle Hristiyanların ona topyekûn iman etmelerini mümkün kılan bir durumun da olmayacağını savunduğu tespit edilmiştir.

Dördüncü ve son olarak ise Nesefî'ye (ö.710/1310) nispet edilmiş olan, tüm ehl-i kitabın mutlak surette Hz. İsa'ya iman edecekleri şeklinde bir görüşün varlığı tespit edilmiştir. Bu görüş ifade edildiği zamandan öncesinde, sonrasında hatta günümüzde de oldukça fazla taraftar bulmuş bir fikri terennüm etmektedir. Böyleyken karşıt düşüncenin taraflarınca reddedilmiş olduğu da bilinmelidir. Rivayetlere ve icmâya güçlü vurgu yapan Sâbûnî bu dördüncü görüşü savunmaktadır. Tespit edildiğine göre O, tüm ehl-i kitabın mutlak surette Hz. İsa'ya iman edeceklerini; bu imanları şayet Hz. İsa'nın ilk gönderildiği ve onun bir Peygamber olarak insanları kendi dinine çağırdığı zamanda ise onların kurtulacağını savunmuştur. Bu kimseler eğer daha

sonraki dönemde henüz son Peygamber ve yeni din olan İslâm henüz gönderilmeden ona iman etmişlerse onlar da kurtulmuşlardır. Ancak gerek onun zamanında ve gerekse günümüze kadar sonraki bir zamanda ölüm anında imanın artık fayda vermeyeceği sekerât halinde iman etmişlerse bu imanları ehli kitaba hiçbir fayda sağlamayacağını söylemektedir. Duman'a gelince onun Kur'an merkezli yaklaşımı ve hadisleri ikincil konumda tutması da göz önüne alınarak şu sonuca varılmıştır:

Hız. İsa'nın peygamber ve bir kul olduğuna inanmalarının tüm ehl-i kitap için mutlak surette olmasının anlamı ister onun zamanında isterse de sonra olsun ölecekleri anda herkesle aynı şekilde iman etmeleri olduğu için bu iman onlara bir fayda vermeyecektir. Çünkü bu durumda zaten onlar iman etmiş olmamaktadırlar. Firavun'un son anda boğulurken secdeye kapanarak ikrar ettiği imanın ona fayda vermediği gibi onlara da fayda vermeyecek bu son andaki imanın mutlak bir iman sayılmayacağı görüşünde olan Duman'ın kesin hüküm vermekten kaçınma yolunu benimsediği söylenebilir.

Bu sonuçlara göre Sâbûnî'nin yorumu Hız. İsa'nın ölmediği, semaya yükseltildiği ve kıyamet öncesi yeryüzüne ineceği görüşünü benzeyen bir yaklaşımdır. Ayrıca o nüzul-ü İsa ile ilgili hadislerin sahihliği ve tefsirdeki belirleyici rolü görüşünü temel alarak bu konudaki düşüncesini şekillendirmiştir. Duman'ın yorumu ise Kur'an merkezli bir yaklaşım sergilediği ve hadisleri ikincil konumda tutma eğilimde olduğu için bedenen semaya kaldırılmanın vuku bulmadığı şeklindedir. O, *teveffî* kelimesine de farklı anlam ihtimalleri çerçevesinde yaklaşmak suretiyle nüzul meselesinde ihtiyatlı dil kullanmıştır.

Netice olarak her iki müfessirimizde bulunan ortak noktalar Hız. İsa'nın öldürülmediği ve Allah'a yükseltildiğinin kabulü şeklinde iken *Safvetü't-Tefâsîr*'de bu göğe yükseltilme ruh ve beden olarak *Beyânu'l-Hak*'ta ise yalnızca ruh olarak gerçekleşmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Farklılıklar için ise nüzul meselesinde Sâbûnî'nin kesin, Duman'ın ihtiyatlı bir dil kullandığı söylenebilir. Böylece her iki müfessir de Kur'an ayetleri ışığında Hız. İsa'nın öldürülmediği ve Allah'a yükseltildiği konusunda hemfikirdir. Ancak Sâbûnî, hadis ve icmâ delilleriyle nüzûl inancını kesin olarak savunurken, Zeki Duman Kur'an merkezli bir yorum geliştirerek bu konuda daha temkinli bir yaklaşım sergiler. Bu karşılaştırma, modern tartışmaların Kur'an ve klasik tefsir metodolojisi çerçevesinde nasıl ele alınabileceğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Kur'an-ı Kerim.

Abduh, Muhammed- Rızâ, Reşid. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm (Tefsîru'l-Menâr)*. Kahire: Hey'etü'l-Mısriyye, 1990.

Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya Lüğavi. *Mücmelü'l-Lüğa*, thk. Zübeyr Abdülmuhsin Sultan, Beyrut: 1986.

Beydâvî Nâsiruddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, 5 Cilt. Thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mar'aşlı, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi, 1418.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Cevheri, İsmail b. Hammad. *es-Sihâh*, Beyrut, 1979.

Çelebi, İlyas. "İsâ", *DİA*, İstanbul, 2000, 22/473-474.

Derveze, Muhammed İzzet, *et-Tefsîru'l-Hadis*, Kahire: 1381/1962.

Duman, M. Zeki. *Beyânü'l-Hak (Kur'an-ı Kerîm'in Nüzul Sırasına Göre Tefsiri)*, 3 Cilt, Ankara: Fecr Yayınları, 2008.

Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-beyân* Kahire: Dâr Hicr, 2001.

Ebu Hanife, İmam-ı Azam Numan bin Sabit. *el-Fıkhu'l-Ekber*, çev. Mustafa Öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri), İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2011.

Fahreddîn Râzî, Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb* Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi, 1998.

Ferâhidî, Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'Ayn*, Beyrut: Dâru'l-Mektebetü'l-Hilal, 1988.

Firûzâbâdî, Mecdüddin Muhammed b. Ya'küb, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.

Harman, Ömer Faruk. "İsâ", *DİA*, İstanbul, 2000, 22/465-467.

İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Ömer ed-Dimaşkî, *Tefsîru'l-Kur'ânîl-Azîm*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.

İbn Mânûr, Cemâlüddîn Ebu'l-Fazl Muhammed b. Mükrim, *Lisânu'l-'Arab*, 15 Cilt, Beyrut: Dâru Sâdr, 1414.

İbnü'l-Esir, Mecdüddin Ebu's-Sa'âdât el-Mübârek b. Muhammed el-Cezerî. *en-Nihâye fi Garibi'l-Hadis*, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.

Kâsimî, Muhammed Cemâlüddîn. Tefsîrül-kâsimî *el-Müsemmâ Mehâsinü't-Te'vil*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1978.

Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'an* Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964)

Matta İncili, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.

Luka İncili, İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları, 2009.

Müslim b. Haccâc Ebu'l-Hasen el-Kuşeyrî, *Müsnedü's-Sahîhu'l-Muhtasar*, I-IV, Thk., Muhammed Fuad Abdülbâkî, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabi, tsz.

Nesefî, Ebu'l-Berekât. *Medârikü't-Tenzil ve Hakâiku't-Te'vil* (8. bs, 1-3). Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2018.

Oral, Osman. Muhammed Zahidü'l-Kevseri'nin Ref' ve Nüzül-i İsâ Görüşünün Kelâmi Açından Değerlendirilmesi, *Kelam Araştırmaları*. 13: 1 (2015). 353-371.

Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât Fi Garibi'l-Kur'an*, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvetü't-Tefâsîr, (Tefsirlerin Özü)*, Trc. Sadreddin Gümüş, Nedim Yılmaz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2003.

Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es- eş-Şâfiî. *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-tefsîr-i bi'l-me'sûr*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 16 Cilt. Kahire: Merkezü Hicr li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, 1424/2003.

Şeltut, Mahmut. "Hz. İsâ'nın Göğe Yükseltilmesi ve Tekrar Dönüşü", çev. Mustafa Baş. *Dinî Araştırmalar*, 7: 21, (Haziran 2005). 289-306.

Şeyh Bedreddin. *Teshîl Şerhu Letâifü'l-İşârât*, 3 Cilt, İstanbul: İsam Yayınları, 2021.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Camiü'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân* 24 Cilt, Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türki, Merkezü'l-Buhûsi ve'd-Dirâsâti'l-Arabiyye ve'l-İslâmiyye, Abdussened Hasan Yemâme: Dâr Hicr, 2001/1422.

Waardenburg, Jacques. "Mesih", *DİA*, İstanbul, 2004, 29/306-309.

Zebîdî, Muhammed Murtaza el-Hüseyni el-Vasîti el-Hanefî. *Tâcü'l-Arus Min Cevâhiri'l-Kamus*. Beyrut: Mektebetül-İlmiyye, tsz.

Zemaşşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed, *el-Keşşâf an Hakâiki Ğavâmidü't-Tenzil ve Uyûni'l-Ekâvil fi Vucûhi't-Te'vil*, 4 cilt, Tashîh: Muhammed Abdüsselâm Şâhîn, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995.